कमलरी

(भूमिअधिकारबारे पढ्ने सामग्री - ६)

- सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्र

को हुन कमलरी ?

शाब्दिक अर्थ जे/जस्तो भए पनि हुनेखानेकहाँ काम गर्न राखिएका थारु समुदायका किशोरी छोरीहरुलाई कमलरी शब्दले बोलाउने गरिन्छ। सामान्यतया ७-८ वर्षदेखि १६-१७ वर्षसम्मका किशोरीहरुलाई यसरी कमलरी राख्ने चलन पाइन्छ।

विशेषगरी पश्चिम तराइका बाँके, बर्दिया, कैलाली कन्चनपुर र दाङमा कमलरी राख्ने चलन छ। यी ५ जिल्ला थारु समुदायको ठूलो बस्ती रहेका जिल्ला हुन। गरीब र दरिद्र मात्र हैन, खान पुग्ने थारु परिवारका बाबुआमाले पनि आफ्ना छोरीलाई देखासिकीका आधारमा कमलरी बस्न पठाउने गर्छन्। यसरी छोरी पठाउनुलाई उनीहरु परम्परा निर्वाह गरेको ठान्छन्, त्यसैले छोरी काम गर्न पठाएकोमा अधिकांशमा कुनै गुनासो पाइन्न।

थारु समुदायमा पनि मुक्त कमैया तल्लो र दयनीय अवस्थाका मानिन्छन्। त्यसैले आफ्ना छोरी साहू-महाजनका घरमा काम गर्न पठाउनेमा पनि मुक्त कमैया नै बढी देखिन्छन्। कमलरी बस्नेमा प्रायः सबै नै मुक्त कमैयाका छोरी हुन्छन् भन्दा पनि फरक पर्दैन। खान र लाउन सधैं अभाव झेलिरहन बाध्य मुक्त कमैयाहरु छोरी अरुकहाँ पठाएपछि एउटा बोझ पन्छेको अनुभव गर्छन्। आफूसँग पर्याप्त जमिन नभएकाले छोराछोरीलाई टन्न खान/लाउन दिन पनि नसकेको अवस्थामा यसरी छोरी पन्छाउन सक्नुलाई खुशीको क्षण मान्नु उनीहरुको दयनीय अवस्था हेर्दा स्वभाविकै पनि लाग्छ।

कमलरी बस्ने प्रथा पनि सोझै जमिनसँग सरोकार राख्छ। आफ्नो छोराछोरीलाई टन्न खुवाउन पनि बोझ मान्नुपर्ने अवस्थाले यो प्रथालाई बढावा दिएको छ। त्यसैले आदिबासी थारु समुदायसँग पर्याप्त

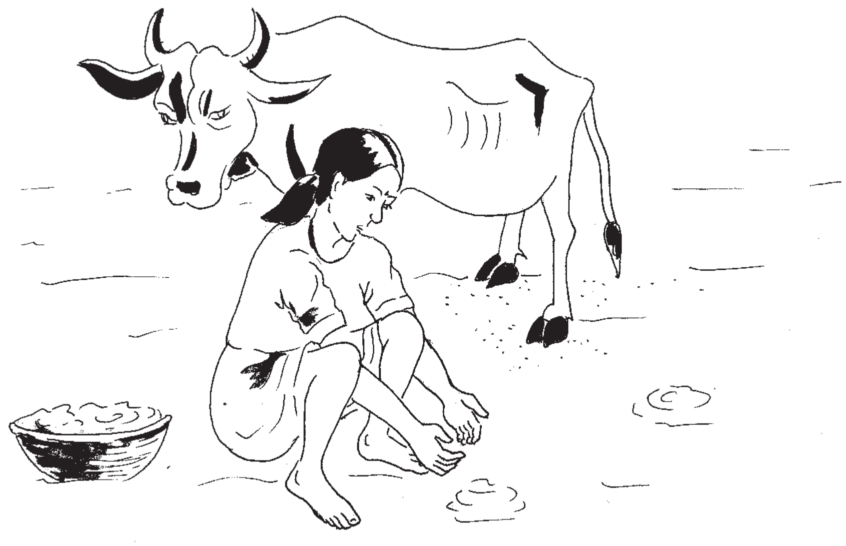

जमिन नहुनु वा हुँदै नहुनु नै कमलरी प्रथा बढ्नुको प्रमुख कारण मान्न सकिन्छ।

त्यसमा पनि कमलरी राख्न खोज्नेले छोरी नै लैजान चाहन्छ। किनकि लुगाा धुने, भाँडा माझ्ने, गोबर सोहोर्ने जस्ता घरायसी काममा छोरीको भूमिका सहज हुन्छ। अर्कोतर्फ सोझो र इमानदार हुने भएकाले पनि छोरी कमलरी राख्नेको पहिलो रोजाइमा पर्न गएको पाइन्छ।

के गर्नुपर्छ कमलरीले ?

कमलरीले आफू बसेको घरमा के गर्नुपर्छ र के पर्दैन भन्ने कुनै सीमा छैन। बिहान उठेदेखि बेलुका नसुतुन्जेल घरमा आइपरेका वा घरको परिवारका कुनै पनि सदस्यले अराएका कुनै पनि काम बिना हिच्किचाहट मान्नु उनीहरुको कर्तव्य जस्तै हो। विशेषगरी गाईवस्तुको भकारो सोहोर्ने, भाँडा माझ्ने, लुगा धुने, सफासुग्घर गर्नेदेखि परिआएका सबै काम उनीहरुले गर्नुपर्छ। यसबाहेक खेतीको काम पनि उनीहरुले भ्याएसम्म गर्नैपर्छ।

यसरी काम गर्दा आफूले नसक्ने काम गर्दिन भन्न पाइँदैन। नसकेर नगरेको कामका आधारमा उनले सजाय पाउनु पनि सामान्य मानिन्छ।

एकप्रकारले कमलरी घरको सबै काम गर्न राखिएकी नोकर्नी नै हो। त्यसैले उसले जे पनि गर्नुपर्छ भन्ने मान्यता कमलरी राख्नेको पाइन्छ।

बेलाबखत कमलरीहरु बलात्कृत हुने गरेको घटना पनि सार्वजनिक हुने गरेको छ। कमलरीलाई यौन दुर्व्यवहार गर्नुलाई सामान्यरुपमा लिइन्छ। त्यसैले घर परिवारका सदस्य तथा अन्य छिमेकीद्वारा उनीहरुमाथि यौन क्रियाकलाप हुनुलाई समाज तथा प्रशासनसमेतले टाउको दुखाइको विषय ठान्दैन।

कमलरी ५ जिल्लाबाट आपूर्ति हुने भए पनि यिनीहरु काम गर्न बस्ने ठाउँ भने त्यतिमा सीमित छैन। काठमाडौं, पोखरा, विराटनगर जस्ता ठूला शहरमा हुनेखानेले तल्लो स्तरका काम गराउन कमलरी मगाउने गर्छन्। विशेषगरी ती जिल्लामा रहेका आफन्तद्वारा कमलरी काम गर्नका लागि मगाइन्छ भने ठूलाबडाकहाँ चाकरीस्वरुप गाउँबाट यस्ता महिला खोजेर ल्याइदिने पनि प्रशस्त छन्। यसरी बालिकाहरु काम गर्न ल्याइदिएवापत उनीहरुले आफ्ना थुप्रै काम पट्याउने गरेको पनि पाइन्छ। केहीले भने एकमुष्ट वा पटक पटक साहूहरुसँग पैसा लिएर कमलरी ल्याइदिने गरेका पनि छन्।

काम गर्न बाहिर लाने क्रममा कमलरीहरु यौन व्यवसायका लागि मुलुककै विभिन्न शहर तथा भारतका बेश्यालयहरुमा पनि पुऱ्याइएका छन्। यस

सम्बन्धमा कसैले अनुसन्धान गरेको थाहा पाइएको छैन तर कमलरी तथा कमलरीबीच काम गर्ने संस्थाका पदाधिकारीसँगको भेटघाटका क्रममा यस्तो जानकारी पाउन सकिन्छ। पश्चिम तराइका भारतीय सीमावर्ती इलाकामा पनि थुप्रै कमलरी काम गर्नका लागि राखिएका सहजै देख्न सकिन्छ।

के पाउँछन् कमलरीले ?

कमलरीले खासै रकम पाउँदैनन्। जो साँच्चै दुःख पाएको छ र आयआर्जनकै लागि आफ्नी छोरी नोकर्नीका रुपमा पठाउन चाहन्छ भने उसले साहूसँग मोलमोलाइ गर्छ र वर्षको ४-५ हजारसम्म लिन सकेको पाइन्छ। तर धेरैजसो कमलरीका अभिभावकले एक डेढ सय रुपैयाँ पाउनेगरी समेत आफ्नी छोरी पठाइरहेका छन्। किनकि यो समुदायमा आयभन्दा पनि परम्पराका रुपमा छोरीलाई कमलरी पठाउने चलन धेरै देखिन्छ।

कमलरीले कति पैसा वा अन्न पाउँछन् भन्ने जानकारी उनीहरु स्वयंलाई हुँदैन। साहू र बाबुआमाबीच हुने कुराकानीमा कमलरी बस्ने किशोरीलाई सहभागी नै गराइन्न। यदि उनीहरुबीच निर्णय भइसकेपछि छोरीले जान्न मानिन भने सबै मिलेर जबर्जस्ती जानैपर्ने वातावरण तयार गर्छन्। यस्तो अवस्थामा दलालले पनि महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्छ। साहू र थारु

सुन्ने ठाउँ छैन कमलरीको पीडा

वर्ष १७ की सीता चौधरी बुटवल बजारमा ओझा थरका एक 'मालिक' कहाँ कमलरी बसेकी थिइन । एक दिन मालिकले नै यौन दुर्व्यवहार गर्ने नियतले समाते । उनी चिच्याइन् । मानिस जम्मा भए । त्यसपछि ओझाको घरका परिवार मिलेर उनलाई 'सकुशल' फिर्ता पठाइयो ।

यिनलाई दाङ्को सोहनपुरस्थित आफ्नै घरमा त पुऱ्याइयो तर ओझालाई कारबाही गर्ने कुरासमेत कसैले उठाएन । यो हल्ला सुनेर भीडमा सामेल हुने सबैको भनाइ थियो– 'ए कमलरीलाई पो रैछ' मानौं, कमलरी त्यसैका लागि जन्म लिएका हुन ।

भनेको नमान्दा धेरै पटक साहूले कुटेको कमलरी गीताकुमारी चौधरीको भनाइ छ । बालाजुमा २ वर्ष, नारायणपुर, दाङ्मा २ वर्ष र दाङ्कै गोब्रीमा १ वर्ष तथा घोराहीमा १ वर्ष गरी ६ वर्ष कमलरी बसिसकेकी गीता आफूमाथि निकै तल्लो व्यवहार गरिने बताउँछिन् ।

उनका अनुसार मालिकका परिवारले राम्रो खाना खान्थे भने आफूलाईचाहिँ कनिकाको छुट्टै भात पकाएर दिइन्थ्यो । त्यसैगरी अन्य खानेकुरा र व्यवहार सबैमा फरक गरिन्थ्यो । तर खान नपाए पनि मालिकका परिवारले खाने सरसामानको सबै बन्दोवस्त भने आफैं मिलाइदिनुपर्ने उनी बताउँछिन् । उमेर सानै भएकाले भनिएको काम नमान्दा कुटाइ खाएको घटना पनि उनका लागि ताजै छन् ।

अभिभावकबीचको दलालले केही सय रुपैयाँ लिएर कुरो मिलाइदिन्छ ।

असहाय नानीहरुको साथी नामक संस्थाले दाङका केही गाविसमा गरेको एक सर्वेक्षणअनुसार २८ जना कमलरीले विनापैसा काम गरिरहेका छन् । प्रतिवेदनअनुसार एक गाविसबाट १ सय १४ जनासम्म कमलरी बस्न गएका छन् । यो प्रतिवेदनले कमलरी बस्नेमध्ये २८.५ प्रतिशत आफ्नो जिल्लाबाहिर बस्न गएको देखाउँछ ।

जसले काम गर्ने हो, उसलाई पारिश्रमिकसमेत थाहा नदिइ पठाउनु र उसको हातमा एक पैसा पनि नपर्नुले थारुका कमलरी बस्ने छोरीहरु अन्यायमा परेका छन् । वर्षमा एक दुई जोर सामान्य कपडा पाउने यिनीहरुले खाना पनि प्रायः छुट्टै पाउँछन् । खासगरी कनिका कमलरीका लागि छुट्याइन्छ । घरका परिवारले खाने मीठो सामाग्री तयार पार्नमा प्रमुख हात यिनीहरुकै हुन्छ भने आफूचाहिँ सबैले खाइसकेपछि छुट्टै पकाइएको कनिकाको भात खाएर चित्त बुझाउन यिनीहरु बाध्य हुन्छन् ।

सबै कुरामा कमलरीलाई तल्लो दर्जाको व्यवहार गरिन्छ । कमलरी सुत्ने ठाउँ भऱ्याङमुनि बनाइएको हुन्छ । यिनीहरुमाथि केही अन्याय भयो, छिमेकीले दुर्व्यवहार गऱ्यो, घरकै कुनै सदस्यले केही अपमान गऱ्यो भने त्यसको सुनुवाइ हुने ठाउँ नै छैन । जेसुकै घटना भए पनि सहेर बस्नुको विकल्प यिनीहरुसँग छैन । हुन त प्रशासनिक निकाय नजिकै पनि कमलरी बसेका छन् । तर त्यस्ता निकायसम्म पुग्न सकियो भने न्याय पाउन सकिन्छ भन्ने जानकारी उनीहरुलाई हुन्न, यस्तै जानकारीसमेत नभएकाले उनीहरु कमलरी बस्न पुगेका हुन ।

कसरी राखिन्छ कमलरी ?

कमलरी राख्ने चलन पनि गजबको छ । कमैया राख्ने चलन जस्तै हरेक माघीमा कमलरी राख्ने निर्णय हुन्छ । माघे संक्रान्तिका केही दिन कमलरीले मुक्ति पाउँछन् । माघी भनिने यो चाड थारु समुदायमा धूमधामसँग मानिन्छ । यतिबेला उनीहरु आ-आफ्ना घर आएका हुन्छन् चाड मान्न । चाड मानिसकेपछि उनीहरु पुरानो साहूकहाँ नजान पनि सक्छन् ।

यतिबेला नै को साहूले कसकी छोरी कतिमा र कुन शर्तमा कमलरी राख्न लैजाने हो भन्ने कुराकानी शुरु हुन्छ । प्रायः दलालको मध्यस्थतामा र कहीँ कहीँ सिधै बाबुआमासँग कमलरी राख्न चाहनेले कुराकानी चलाउँछन् ।

अनि दुवै पक्ष राजी भएपछि निर्णय हुन्छ। यसरी गरिएको निर्णय एक वर्षसम्मका लागि लागू हुन्छ। बीचमा कमलरीले जतिसुकै पीडा, यातना खेप्नुपरे पनि छाड्न पाउन्नन्। बस्नै नसकिने अवस्था सिर्जना भए पनि अर्को माघीसम्म उनले पर्खनै पर्छ।

त्यसैले कमलरी खोज्ने कार्यका लागि माघीका समयमा थारु बस्तीहरुमा शहरिया र जमिनदारहरुको ठूलै जमघट हुन्छ। यस्ता बस्तीमा विरलै देखिने मोटर, मोटरसाइकलको ताँती पनि माघीका बेला प्रशस्तै देख्न पाइन्छ। यस्तो परिस्थितिबीच सोझा र दरिद्र आमाबाबु तथा साहूबीच हुने केही छिनको खासखुसले आफ्नी प्यारी छोरीको भविष्य अन्धकारतर्फ धकेलेको पत्तो उनीहरुका आमाबाबुलाई त्यतिखेर हुँदैन।

उद्धारका प्रयास

सरकारसँग मुलुकमा कति कमलरी छन् भन्ने तथ्यांक छैन। तथ्यांक नै छैन भने उनीहरुका लागि अन्य कार्यक्रम हुने कुरै भएन। एकाध गैरसरकारी संस्थाले कमलरीको उद्धारका लागि कार्यक्रम थालेका छन्। असहाय नानीहरुको साथी, ब्याकवार्ड सोसाइटी एजुकेशन जस्ता केही संस्थाले कमलरीलाई फिर्ता ल्याएर पढाउने, समाजमा पुनर्स्थापना गराउने तथा बंगुर, बाख्रा पाल्न सहयोग उपलब्ध गराएर उनीहरुको आर्थिक स्थिति उकास्ने प्रयास गरेका पाइन्छ। तर यस्तो कार्यक्रम कमलरी भएका सबै क्षेत्र र स्थानसम्म पुग्न नसकेकाले त्यसको लाभ सबैले उठाउन सकेका छैनन्।

सरकारले २०५७ साउन २ गते कमैया मुक्तिको घोषणा गरेको थियो। जसअनुसार मुक्त कमैया पुनर्स्थापना गर्न त्यसपछि सरकार तथा गैरसरकारी संस्था लागिपरेका छन्। तर यो घोषणाले बाबुआमा मुक्त गरे पनि उनीहरुकै छोरी भने मुक्त गर्न सकेन।

हुन त सरकारले कमैया मुक्तिसँगै कमलरी पनि मुक्त भएको बताउँदै आएको छ। कमैया श्रम (निषेध गर्ने) ऐनले पनि कमैया श्रमिक भन्ने शब्दको परिभाषाभित्र कमलरीलाई पनि समेटेको छ तर न अहिलेसम्म कमलरीका लागि कुनै कार्यक्रम थालिएको छ, न कमलरी राख्नेलाई कारबाही नै थालनी गरिएको छ। त्यसैले कमलरी पनि कमैयासँगै मुक्त भइसके भन्ने सरकारी भनाइमा कुनै तुक देखिन्न।

असहाय नानीहरुको साथीद्वारा संचालित कमलरी उन्मूलन कार्यक्रमले

केही हदसम्म कमलरी उद्दारमा राम्रो कार्य गरेको देखिन्छ। कमलरीलाई साहूको घरबाट छुटाएर ल्याउने मात्र हैन, पढाइदिने र आर्थिकरुपमा सवल बनाउने काममा पनि यो संस्था लागिपरेको पाइएको छ। यो संस्थाकै अनुसार कार्यक्रम थालिएयता अर्थात् चार वर्षको अवधिमा संस्थाले ३ सय ९७ कमलरीलाई उद्दार गरिसकेको छ।

कमलरी उद्दार कार्यमा लाग्नेलाई जमिनदार तथा साहूहरुले धम्क्याउने र रिसइवी लिने जस्ता व्यवहार पनि प्रदर्शन गर्दै आएका छन्। कतिपय साहूहरुले विद्यालय भर्ना गरिएका कमलरीलाई समेत छुटाएर पुनः आफैंकहाँ लगेर जबर्जस्ती काम पनि लगाउने गरेका छन्। कमलरी प्रथा उन्मूलनका लागि सहयोग पुऱ्याउने उद्देश्यले यही संस्थाको सहयोगमा ४ कमलरीका तर्फबाट जिल्ला अदालत दाङमा त्यस्ता व्यक्तिविरुद्ध बालश्रम मुद्दा हाल्ने कार्यसमेत भएको छ।

अब के गर्न सकिन्छ ?

१) सरकारले मुक्त कमैयासँगै कमलरीलाई पनि मुक्त गरिसकेको छ। त्यसैले यिनीहरुका लागि पनि पुनर्स्थापना कार्यक्रम थालिनुपर्छ। यो खानै नपुग्ने अवस्थाका कारण सिर्जना भएको समस्या हुँदा पुनर्स्थापनामा जमिनलाई बढी प्राथमिकता दिनुपर्छ।

२) कमलरी राख्न नपाइनेबारे व्यापक चेतना अभिवृद्धि गर्नुपर्छ। राख्नेहरुलाई सजाय व्यवस्था गर्नुपर्छ।

३) जसले कमलरी राखिरहेको छ वा दुई पक्षबीच सहमति भएर बस्न चाहन्छन्, तिनीहरुबीच उचित पारिश्रमिक सरकारले तोकिदिनुपर्छ। सित्तैं र थोरैमा काम गरिरहेकालाई उचित पारिश्रमिक भराइदिने व्यवस्था मिलाउनुपर्छ।

४) बलात्कार, यौन दुर्व्यवहार, बढी काममा दलाउने जस्ता व्यवहार गर्नेलाई कारबाही गर्नुपर्छ। जिल्ला छाडेर गएका वा बेखबर भएकाको दलालमार्फत् खोजी गर्नुपर्छ।

५) आर्थिक स्थिति एकदमै नाजुक भएर छोरी कमलरी पठाउनैपर्ने बाध्यताका परिवारलाई भरथेग गर्ने कार्यक्रम ल्याइनुपर्छ।

●♎●

कमलरी प्रथाको
अन्त्य गरौं ।

नेपालमा व्यवस्थितरूपमा भूमिसुधार कार्यक्रम लागू भएको ४२ वर्ष बितेको छ । तर पनि भूमिसँग जोडिएका दर्जनौ समस्या अहिले पनि जस्ताका तस्तै छन् । हदबन्दी लागू भएको छैन, बनेका कानून लागू भएका छैनन्, यस्तो अवस्थाबाट यही मुलुकमा बसोबास गर्ने लाखौं जनताले भूमिअधिकारबाट वञ्चित भइरहनुपरेको छ ।

यस्तो अवस्थाबीच एक दशकदेखि सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्र भूमिअधिकारको सवालमा कार्यरत् छ । यही क्रममा भूमिसम्बन्धी पढ्ने सामग्रीको अभाव सर्वत्र महसुस हुन पुग्यो । त्यसैले भूमिसम्बन्धमा चासो राख्नेहरूका लागि उपयोगी हुन सकोस् भनेर यो सामग्री तयार पारिएको छ ।

सामुदायिक आत्मनिर्भर सेवा केन्द्र
पो.ब.नं. १९७९०, काठमाडौं, नेपाल, फोन : ९७७-१-४३६०४८६
E-mail: landrights@csrcnepal.org
Website: www.csrcnepal.org